

PÁSZTOR ISTVÁN

KORAI ÉS ÉRETT MODERNISTA ÉPÍTÉSZET KOLOZSVÁRON

A kolozsvári modernizmus közép-európai: a legtöbb helyi építész a Budapesti Műszaki Egyetemen tanult (a bukaresti építészek a merészebb, párizsi modernizmussal fűszerezték), erős bécsi gazdasági és szellemi kötődésekkel...

■ Az 1980-as *Korunk Évkönyv*ben megjelent *Eklektika, szecesszió és kezdeti modern*¹ című tanulmányában Balogh Ferenc építészmérnök² felhívja az építészettörténész kutatók figyelmét a 20. század első kolozsvári évtizedeire, és kiemeli, hogy a „mesterkörök, alkotók és alkotások” számbavételére komoly figyelmet kell fordítani. Javaslatát néhány itt felépült rendkívüli alkotással indokolja: a Tătaru-villa terve Gio Ponti világhírű olasz építész műhelyében készült, „Josef Hoffmannak is van kolozsvári épülete”, és Bábolnai Józsefnek is, „aki Amerika egyik legismertebb filmszínház-tervezőjévé vált”.

Az itt közölt tanulmány kivonat egy hosszabb, a kolozsvári korai (két világháború közötti) modernizmussal foglalkozó értekezésből, melynek célja az alapvető elemzési szempontok számbavétele mellett egy átfogó épületleltár összeállítása minél több adattal, továbbá a 2012 és 2024 közötti állapotuk összehasonlítása, a műemléki védeltségük biztosítása és felújításuk elvi, gyakorlati kérdéseinek tárgyalása. A kutatásom során igazolódott több, műépítészek, építőmesterek és megrendelők alkotta, nemzetközi szakmai kapcsolatokkal rendelkező, helyi „kör” tevékenysége, amely sok értékes modernista épületet alkotott itt a két világháború között. Persze, hasonló épített és történeti, szellemi értékkel rendelkező épületek más, hasonlóan pezsgő városokban és idősza-
kokban is előfordulnak. De örömteli, hogy a téma Kolozsvár esetében is kellően összetett és

fordulatos, olyannyira, hogy sok szála még mindig tisztázandó. Gyakorló építészek, de a „világi” olvasók számára is ihlető lehet megfigyelni, hogy a korábbi építészeti stílusoktól teljesen különböző, új tervezési elvrendszer egy évtized alatt elterjedt a helyi közösségben. Ráadásul, amint az a lapszám bevezetőjéből is kiderül, a *Korunk*nak alapítása óta úttörő szerepe volt a modernista építészet elveinek terjesztésében.

Balogh Ferenc tanulmányában részletesen és máig érvényesen ismertette a modern gondolkodás és építészeti stílus megjelenését és elveit. Napjainkban a 19. végének előmodernje („form follows function” – hangzik a Louis Sullivannek tulajdonított bonmot, a chicagói iskola, Frank Lloyd Wright, de ide sorolható a szecesszió „nemzetközi” bécsi vonulata is), Behrens, Gropius, Le Corbusier,³ a Bauhaus és a moszkvai konstruktivista WChUTEMAS mellett az „off-Bauhaus”, különböző regionális, „perifériás”, „vernakuláris” modernizmusok is kutatások tárgyát képezik. A teljesen letisztult modernista ideált viszonylag kevés épület éri el, inkább csak a nagy mesterek ideológiailag is tisztább, úttörő alkotásai. Ezek között is Josef Hoffmann és más osztrák építészek például „indokolatlan” vakolatdíszeket, egyszerűsített keretezéseket mentenek át az előző korokból, a nyílászárók, ajtók, kapuk négyzetes osztásúak, a lábazat kövel burkolt, a tető lehet ferde is, „rejtett” eresszel, vagy hangsúlyos vízszintes elemként konzolba kilógó. De ilyen esetben is: lényegükben, tömeg- és tér-, illetve funkcionális szerkezetükben és a döntő stíluselemeik szempontjából modernista épületek maradnak. Ez a „tisztátlan”, de emiatt is értékes stílus a kolozsvári modernizmus legfontosabb ihletforrása. Egy épület stílus szempontjából való kiértékelése értékelemek mentén történik, de fontos az épület egyedi jellege, és a legfontosabb a „története”. A kolozsvári modernizmus közép-európai: a legtöbb helyi építész a Budapesti Műszaki Egyetemen tanult (a bukaresti építészek a merészebb, párizsi modernizmussal fűszerezték), erős bécsi gazdasági és szellemi kötődésekkel, de a brünni Műszaki Egyetem irányába is tájékozódott, nyilvánvaló kapcsolatokkal a budapesti *Tér és Forma*, valamint a bukaresti *Simetria* és *Contimporanul* körével, egészen a *Korunk*ban magyarul először megjelent Bauhaus témájú cikkeikig.

A trianoni békeszerződés után Kolozsvár a bukaresti és a budapesti központtól egyaránt függött, viszont tovább erősödött az erdélyi régióban betöltött szerepe, s közvetlen kapcsolatokat létesít a fontosabb európai üzleti és kulturális központokkal, különösképpen Közép-Európa fontosabb városaival: Béccsel, Prágával. Bár rengeteg magyar, német, zsidó lakos hagyja el a várost a húszas évek elején, megőrzik a várossal való kapcsolataikat, és sokan térnek haza vagy kerülnek ide akár Magyarországról is, a baloldali értelmiséget ért hátrányok miatt. Az új hatalom első jelentős középülete az 1920–1930 között az egykori Bocskai téren épített ortodox katedrális, amely az egyház kánonja szerint bizánci stílusban épült, de a kisbácsi és bánpataki kövel már vasbeton keretszerkezetet töltenek ki. A tervet a bukaresti Constantin Pomponiu és Georges⁴ Cristinel tervezőpáros készítette, akik közben az 1937-ben átadott Kogălniceanu (Farkas) utcai, stilizáltan klasszikus főhomlokzattal rendelkező, kiforrott modernista II. Károly királyi kollégiumot, a későbbi évtizedek Egyetemiek Házát, valamint Kolozsvár egyik legszebb modern villáját is tervezték (Republicii/Majális u. 68. sz.). A sok tekintetben kedvező romániai gazdasági helyzet, a többszöri erős gazdasági növekedés is hozzájárult az építkezési lázhoz, ami a két világháború között a városban kialakult, amihez az erdélyi

magyar intézményrendszer, elsősorban az egyházak is csatlakoznak a húszas évek közepétől. Így épült meg az 1930-as évek végére az unitárius egyház két modernista lakóépülete a Brassai Sámuel (Hosszú-Szappany) utca 6. és 15. szám alatt (Deák Ferenc építész terve) és a SORA bevásárlóközpont és lakóépület (Strasser Elemér és Öhlbaum Áron terve), valamint a református egyház szintén Deák Ferenc által tervezett modernista lakóépülete a Farkas utca 29. szám alatt. Ezen befektetések a magyarok számára hátrányos román adminisztrációt voltak hivatottak pótolni, elsősorban egyházi iskolákkal, lakásokkal, kollégiumokkal, nyomdákkal, némely esetben kereskedelmi jellegű ingatlanbefektetés kombinációjával. Hasonlóan folytatódott a város zsidó intézményrendszerének kiépítése is, a Zsidó kórház 1931-ben átadott épületével (Strasser Elemér és Öhlbaum Áron terve), Lengyel-szanatóriummal és egybekkel.

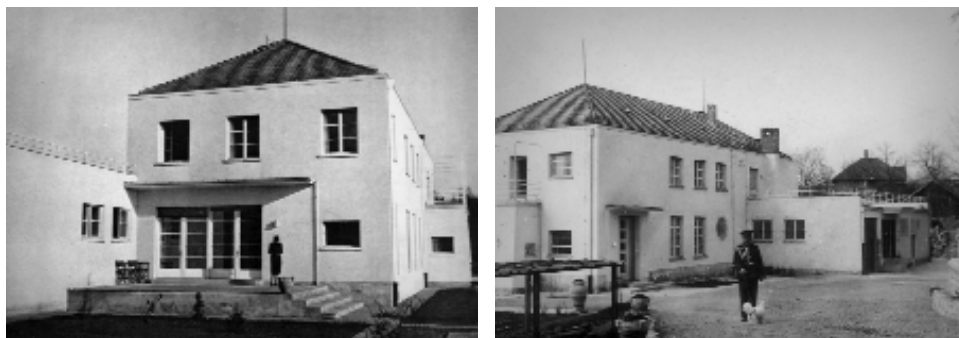
Új adatok a Lázár–Ponti- és a Hoffmann–Haerdtl-irodák kolozsvári épületeiről

■ A város jó kapcsolatokat ápolt a világ művészeti és építészeti központjaival, annyira, hogy itt is korán megépült néhány korabeli, nemzetközi szinten híres avantgárd építész terve. Ezek közül legalább kettő Diamant Izsó „gyáriparos”, műgyűjtő rendelése és befektetése:⁵ az aranyosgyéresi Sodronyipar Rt., vagyis a „szeggyár” kolozsvári irodaépülete a Iuliu Maniu (Szentegyház) utca 25. sz. és a Diamant-villa a Ion Creangă (Haller Károly) utca 4–6. sz. alatt, az 1928-29-es évekből, tervezőjük pedig nem más, mint Josef Hoffmann építészprofesszor bécsi irodája. Valószínűleg az előző munkák építőtelep-követése miatt került Kolozsvárra Oswald Haerdtl építész, Hoffmann kollégája a bécsi Iparművészeti Főiskolán, tervezőműhely-vezető és tervfelelős építész a Hoffmann-irodában. Ő jegyzi később a Slachta Margit vezette Szociális Testvérek Társaságának a Grigorescu (Donáth) utca 35. sz. alatt található iskolája (nővérképzője) tervét, a meredek Rosetti utca aljában. Oswald Haerdtl a felesége, Carmela Prati (építész, bútór- és lámpatesttervező) révén igen jártas volt Milánó világhírű építészeti és formatervezői köreiből. Lázár Elzy így kerülhetett az egyik vezető személyiség, Gio Ponti irodájába, munkájuk gyümölcse pedig az 1938-ban befejezett a Tătaru-villa⁶ a Rosetti utca.⁷

Oswald Haerdtl ugyanezen a bécsi Főiskolán (Kunstgewerbeschule Wien) volt diák, majd közreműködött annak az Oskar Strnad professzornak a tervezés-gyakorlat műhelyében, akinek a csoportjában Lázár Elzy is tanult az 1933–36 között. Oskar Strnad 1935. szeptemberi hirtelen halála után átvette az évfolyam vezetését. Az intézményben Josef Hoffmann is tanított, sőt vezette; ezekben az években az osztályaiban a Wiener Werkstätte utánpótlása tanult – és ismeretes, hogy „a Strnad és Hoffmann osztályai közötti határok elmosódtak”.⁸ A Lázár Elzy tanulmányaira vonatkozó adatokat 2022–23 során találtam meg, részlegesen feldolgozott bécsi levéltárakban.

1939-40-ben a kolozsvári Magyar Színház díszlettervezője a korabeli újságok cikkei szerint.⁹ Pontos adataink egyelőre két évtizedre hiányoznak, majd 1961 áprilisában Bécsbe érkezik idős, beteg édesapjával, onnan pedig napok alatt Izraelbe jutnak. Ez onnan derül ki, hogy a Ponti-iroda feldolgozott hagyatéka alapján 1961–72 között Lázár Elzy és Gio Ponti levelezést folytatott, amelyet 2023 tavaszán vehettem kézhez, és utána dolgoztam fel. A rendkívül érdekes levelek közül most csak Lázár Elzy 1962. április 12-i leveléből idézek. „De ez a

25 év alatt mindent elvesztettem. Nagyon keveset tudtam dolgozni a nagyon szeretett szakmában. Ez a legszomorúbb része. – De megtaláltam az örömet, a Jóisten szeretetét. Nem félek, nem érzem magam elhagyatottnak. Vannak kegyes pillanatok, amikor boldog vagyok...”. Az eddigi adataink szerint 1973-ban hunyt el Tel-Avivban.

Lázár Elzy Gio Ponti irodájában tervezett Tătaru-villája, a DOMUS-ban megjelent fotók alapján¹⁰

A Diamant Izsó által megrendelt villa és az irodaház megfelelő leírását megtaláljuk Murádin Jenő cikkében.¹¹ Fontos kiemelni, hogy Diamant Izsó műtárggyűjteményének nagyon kevés máig fennmaradt, viszont annál nagyobb és látványosabb, legértékesebb elemei közé sorolható a két épület. Értékük nemcsak abban rejlik, hogy rendkívüli jelentőségű alkotó(k) legtávolabb felépült munkái, hanem az alkotásaik sorába illeszkedő, jól megtervezett és kivitelezett, kiemelkedő, illetve sajátos épületekről van szó. Az 1930-as években megrendezett, a hatvanéves Hoffmann-t ünneplő születésnapi kiállításon is szerepelt a két kolozsvári terve.¹² Diamant emlékezései utolsó oldalán¹³ röviden említi az épületeket és tervezőjüket.

A Bécsi Építészeti Központ archívumában levő Oswald Haerdtl Gyűjtemény tartalmazza a mai Eremia Grigorescu (Donát) utca 35. szám alatt található Szociális Nővérek¹⁴ (képzési) központjának a terveit, valamint két levelet is az 1970-es évekből, Carmela Prati és a Németországban élő Eszter, illetve a Budapesten élő Veress Marianne nővér között. Ezek a levelek kevés új adattal szolgálnak, de igazolják az eddigieket. A levelezés pár fotót is tartalmaz a Diamant-villáról. Ugyanott Oswald Haerdtl építész hagyatéka¹⁵ és a Josef Hoffmann, majd Hoffmann & Haerdtl építésziroda gyűjteménye¹⁶ is fontos adatokat tartalmaz Diamant Izsó kolozsvári épületeiről. Az elsőben¹⁷ megvannak a Szociális Testvérek Társasága otthonának, ajtó-, ablak- és kapurészletekig elmenő, valószínűleg teljes tervrajzai. A második gyűjtemény kutatása során nem kerültek elő tervrajzok és levelezés, csak az iroda tervezési naplói tartalmaznak ezekre vonatkozó adatokat. Sok bejegyzés van az 1928–29-es évekből a „Villa Diamant”, „Landhaus Diamant”, „Bürohaus Diamant” (munkacímek) tervekkel kapcsolatban, az iroda alkalmazottai kivitelezési, de belső berendezési és bútorozási részletrajzokon is dolgoztak mindkét épület esetében.

Diamant Izsó villája, Haller Károly / Ion Creangă u. 4-6 sz., 1976. március 20¹⁸, déli (utcai) főhomlokzat

További tanulmányok tárgyát képezhetik a két világháború közötti évek építészeti és kivitelezési körülményei. Fontos kiemelni, hogy az 1920-as évek újságcikkei szerint a szakmai szervezetek folyamatos gondja az építőipar stagnálása, amely 1931-től viszont nagy lendületet vesz; gazdasági kedvezményeket vezetnek be az építkezési befektetésekre és utána számos építészeti tervpályázatról is beszámolnak a lapok. A harmincas években több ízben szabályozzák a tervezési szakmát és „pecsétjogot”, illetve a tervezés fontos keretét jelenti az 1931-ben megújult, kolozsvári Építkezési szabályozási rendelet.¹⁹

A kolozsvári korai és érett modernista épületek értékei

■ A kolozsvári modernista épületek és épületegyüttesek jelentős kulturális értékkel rendelkeznek, mivel az új építészeti gondolkodás korai, koherens érvényesítése révén született alkotások,²⁰ amelyek a város fejlődésének sok szempontból pezsgő időszakát jellemzik.

Kolozsváron 1926 óta rendszeresen jelentek meg cikkek a racionális-funkcionális „életmód” és lakáskultúra elveiről és az új építészeti stílusról, elsősorban a „baloldali” kulturális szemlében, a *Korunkban*. A folyóirat magyar és zsidó értelmiségi körének tagjai (Gaál Gábor, Kállai Ernő, Bleyer György, Halász Kálmán stb.) a Bauhausban oktató sokoldalú vizuális művész és emblematikus iskolaszervező Moholy-Nagy László és a Bécsben élő Kassák Lajos grafikus, költő és kultúrkritikus közvetlen ismerősei voltak. A *Korunkban* Diamant Izsó „gyáriparos”, az aranyosgyéresi Sodronyipar Rt. alapító igazgatójának szociális érzékenységgel megírt, az ipari vállalatok vezetéséről szóló több cikke is megjelent.²¹ A modernista építészet egyik első, világszinten irányadó műalkotása (a dessauai Bauhaus-iskola központi épületegyüttese, épült 1925–26-ban, tervező: Walter Gropius) befejezésének évében kezdődik a bukaresti Reich-villa építése (Marcel Iancu terve alapján), 1929-ben pedig, egy időben a budapesti

Mihály utcai lakóépülettel (tervezők: Molnár Farkas, Ligeti Pál), éppen Diamant Izsó és Josef Hoffmann közreműködésének köszönhetően felépül a minden bizonnyal legelső kolozsvári és erdélyi modernista épület, a Sodronyipar Rt. kolozsvári, lapos tetős irodaépülete. Ezt rögtön követi a Diamant család 1930-ban átadott villája. A két, Hoffmann-iroda tervezte kolozsvári épülettel párhuzamosan épült fel Petru Groza politikus Horia Creangă bukaresti sztárépítész által tervezett dévai villája is, csak pár évvel a stílussteremtő remekművek után.²² Egyértelmű tehát mindkét megrendelés úttörő jellege és kiemelkedő művészeti és építészettörténeti értéke a város, Erdély, a magyar, zsidó és a helyi román kultúra számára.

A kolozsvári korai modernizmussal foglalkozó kutatásom épületleltára alapján további következtetésem, hogy az európai és regionális példák mellett időben alig lemaradva, városképi szempontból jelentős mennyiségben, építészettörténeti és építéstechnológiai szempontból jó minőségben építkeztek Kolozsváron is modern stílusban.

Nem áll meg a kolozsvári modernizmus jelensége az említett pár remekműnél, hiszen a 238, 1922 és 1943 között építkezésre engedélyezett épület mintegy 10%-a épült modernista stílusban. Szinte az összes épület 1930-tól kezdve épült meg. Ez egy kritikus tömegű stílustörténeti jelenség, amely – tekintve az épületek helyzetét és méretét (a legtöbb egy-két emeletes lakóépület) – máig meghatározza a kolozsvári városképet. A „külföldi mesterek” ritka kivételek: a kolozsvári modernista épületek döntő részét helyi megrendelők által megbízott helyi építészek tervezték.

Az egyik legaktívabb közülük Deák Ferenc. Politikai szerepet is vállalt az Erdélyi Magyar Pártban, majd az Erdélyi Pártban. Eddig azonosított munkái: az unitárius egyházközség Brassai Sámuel utca 6. és 15. sz. alatti, emeletes lakóépületei és a református püspökség Farkas utca 39. sz. alatti, hasonló befektetése, a Voltaire (Szász Domokos) utca 4. sz. alatti lakóépülete, a Iorga (Mikszáth) utca 7. sz. alatti villa, valamint a Gutinului (Szabó Károly) utca 19. sz. alatti modernista lakóház.²³

Moll Elemér 1910 óta tervező és kivitelező vállalkozó, a város „főmérnöke” több időszakban, építészeti cikkek szerzője és előadó, akinek stílusokon átívelő munkásságát több tanulmány feldolgozta.²⁴ Kb. 60 épületet tervezett, ezek között az I. C. Brătianu (Király) utcában a mai Zeneakadémia épületét és a Baba Novac (Bethlen) utca 20. sz. alatti bérházat.

Strasser Elemér és Öhlbaum Áron a Brnói Műszaki Egyetemen tanultak, közös irodát alapítottak, és a SORA modern bevásárló- és lakóépületet,²⁵ a zsidó kórház modernista szárnyát és a Dobrogeanu Gherea (Fejedelem) utca 11. sz. alatti villát tervezték. Strasser a holokauszt áldozata, Öhlbaum a Kasztner-listának köszönhetően megmenekült, majd Izraelben is jegyzett karriert futott be.

Heves Vilmos a budapesti Műszaki Egyetemen tanult „építész-mérnök”, kivitelezési vállalkozó, aki tervpályázatokat is szervezett. Változatos stílusban tervezett kolozsvári középületeket, pl. a Dermata bőrgyár Május 1. téri vezetőségi főépületét és a „Renner-palotát”, modernista stílusban a Gh. Șincai (Hegedüs Sándor) u. 3. sz. alatti bérházat.

Reich Jenő Budapesten tanult, tervező és kivitelezési vállalkozó, nagy befektetések kötődnek a nevéhez (pl. az Egészségügyi Biztosítói Pénztár impozáns modernista épülete), habár nem világos, mit kivitelezett, és mit tervezett ezek közül.

Hertz Adalbert a budapesti Műszaki Egyetemen tanult, a Polgármesteri Hivatal műszaki osztályán dolgozott, „városi főmérnök” volt, a Sodronyipar Hoffmann tervezte irodaházához mérhető Ioan Bob (Kismester) utcai iskola tervezője.

I. I. Ivaşcu Németországban tanult, a botanikus kertben levő múzeum (adminisztrációs főépület) tervezője.

Bábolnai (Bábolnay) József (Joseph J. Babolnay) a budapesti Műszaki Egyetem építészet szakán tanult, a „Fiatalok” csoport tagja, főleg belsőépítészeti munkákon dolgozott Kolozsváron. 1924-ben az Egyesült Államokba emigrált, ahol a kaliforniai art déco és streamline-modernista stílusú épületei és belső tartalmas karrierbe rendeződtek.

Devecseri Emil a budapesti Műszaki Egyetemen tanult mérnök-vállalkozó, építőmester és fia, László a Péter-Pál villa tervezője, a Kasztner-listák alapján Svájcba jutottak családjukkal együtt.

Negruţiu F. Ioan a budapesti Műszaki Egyetemen tanult, mérnök-vállalkozó, építőipari szakmai szervezetek vezetőségi tagja, a Sodronyipar kolozsvári és aranyosgyéresi munkáinak kivitelezője, valószínűleg a 21 Decembrie 1989 (Kül-Magyar) u. 94–96. sz. alatti modernista iskola tervezője.

A Polgármesteri Hivatal Műszaki Osztályának iktatói jegyzékéből ismert még Barla Hugo, Bohăţiel Leo, Bretter Henrik, Fekete Sámuel, Lungu Gavril és Mikes Alfréd mérnök-tervező vállalkozók neve, akik mind a budapesti Műszaki Egyetemen vagy Főiskolán tanultak,²⁶ továbbá Alex. Pap, a Ratz és Attl cég, Donogán Ernő és az adminisztrációban nagyon aktív, idős Salvanu Virgil, a bukaresti George(s) Cristinel, Horea Creangă, Duiliu Marcu (mindhárman párizsi beaux-arts-osok), Anton Popescu, S. Tăbărcă és Ion Ionescu építészek kolozsvári munkái.

Nem utolsósorban nagyon érdekes Kós Károlynak a Sétatéren 1943-ban megépült Múcsarnoka,²⁷ amelyet a harmincas években tervezett kortárs holland munkákra emlékeztető, „modernebb” stílusban.

Legnagyobb tömegben a középkori városfal körüli, 19. század végétől kiépülő és sűrűsödő utcákba ékelődnek be, elsősorban a Hídelve és Kül-Magyar utca környékére, de a város központi mellékutcainak foghíjait is gyakran foglalják el modernista épületek. Emellett az újromán (nem teljesen pontos nevén az úgynevezett „neobrâncovenesc”) és a (többnyire magyaros) szecesszió versengése közötti semleges álláspontot képezik a Zrínyi és Attila úti, illetve a Fürdő utcai villanegyedek reprezentációjában.

Bár a román állam jelentős, a városképet meghatározó középületei modern stílusban épültek, ezek tömegével a magyar egyházak korabeli, modern stílusban tervezett és épült befektetései is versenyképesek. Az új épületek döntő többsége azonban magánbefektetés, s bár a modern avantgárd esetében is az ingatlanbefektetések piacán is aktívabb zsidó értelmiség korábban és gyakrabban alkalmazza az új elveket (lásd Diamant Izsó példáját), a modernista épületek piacának teljes befektetői és szakértői körét vizsgálva elmondhatjuk, hogy a korszellem viszonylag nemzetiségfüggetlen Kolozsváron. Inkább kötődik a progresszív értelmiségi szemlélethez, s amint Moll Elemér esetében láttuk, még csak nem is a baloldali érdeklődéshez, legfeljebb a tágasabb látószög adta következetes művészi etikához, esztétikához és szociális érzékenységhez. Ilyen értelemben pedig igen hízrelgő Kolozsvár számára, hogy a nehéz idők ellenére (hatalomváltás, magyarok, majd a zsidók hátrányos gazdasági és kulturális megkülönböztetése, gazdasági világválság, újabb háború, újabb adminisztráció,

holokauszt) kritikus mennyiségben volt tájékozott és kompromisszummentes építészeti rendelést leadó, máig is kitűnő minőségű, kisebb-nagyobb befektetésekbe merészkedő értelmiségi-gazdasági rétege, illetve a feladat kivitelezéséhez rátermett helyi szakemberköre.

A kolozsvári korai és érett modernista építészet további értékét növeli, hogy sajátos (akár regionális) jegyekkel rendelkezik, és kimutatható hatást gyakorolt a korabeli helyi, kisebb léptékű építkezésekre.

A kolozsvári modernista épületek nem érik el a Bauhaus, sem a budapesti, bukaresti, bécsi vagy milánói remekművek absztrakciós szintjét és kompozíciós bátorságát, de a Hoffmann-, Haerdtl-, Ponti-féle példáktól nem maradnak le. A kánont csak a lapos helyett gyakoribb ferde tetővel és a hangsúlyos kőlabazattal forgatják fel, aminek köszönhetően a kolozsvári modernizmus épületei nem a föld fölött „lebegnek”, hanem a városi szövet korábbi rétegeiből nőnek ki, zártsoros beépítésűek és általában ferde vagy „hamis lapos tetősek”. A kőlabazatok a földszinti ablakpárkány, néha a bejárat fölötti magasságig emelkednek, ritkán faragottak, az ajtó felé forduló ívet viszont gyakran hangsúlyozzák mindkét oldalon vízszintes sávozással. A homlokzatok általában hangsúlyosan texturált, de sík vakolata általában színes, az ablaknyílásokat egyszerű sávok keret övezi, vagy csak vízszintes hangsúly a párkányon és a szemöldökön.

Megfigyelhető Kolozsváron (is) a modernizmus „vidéki”, kompromisszumos elemeinek koherens használata a felületi anyagok, részletek terén: a vakolatból, nem szerkezeti bravúrral megoldott, „hamis sarok-” és „sávablakok” (az ablakok hangsúlyos, esetleg a teljes homlokzatot átfogó egyszerű, vízszintes keretezése). Nem egy épületen az összes mellékhelyiség- vagy lépcsőházablak kerek. Ezenkívül csak ott találunk tagozatot a homlokzaton, ahol a magasságból indokolt optikailag „visszavenni” (például a kis dőlésszögű, fa tetőszerkezetes, attikafal mögé rejtett „hamis lapostető” miatt), vagy ahol a lépcsőház által jelentett függőleges teret kihangsúlyozza ki. Deák Ferenc gyakran alkalmaz több szinten át függő ablaksávot a lépcsőházak esetében, filigrán fémkerettel vagy hasonló elemmel zárja-védi az erkélyeket.

Az épületek tömegalakítása legtöbbször hasábok kombinációja, optimális esetben lapos (terasz)tetővel, sok esetben erkélyszélességig kiugró nappalifallal, vagy ha az épület szélessége, magassága engedi, kéri, akkor merészebb tömegjátékkal. Mivel a legtöbb modernista épület, amely van akkora magas, hogy érvényesüljön a tömegjáték, általában foghíjbeépítéssel valósult meg, zárt utcafrontban, csak a saroktelkeken emelkedő épületek mutatnak nagyobb változatoságot. A Lázár–Ponti-féle házon kívül is találunk eleve ferde tetővel – ereszt elrejtő homlokzati fallal – tervezett házat Kolozsváron, pl. a Iorga (Mikszáth) utca 14. sz. alatt.

Különösen érdekes, bár nem Kolozsvárra szorítkozó jelenség a modernista stíluselemek átvétele a város „mindennapi”, illetve a „vernakuláris” építészetében, majd ezek kirajzása a szomszédos városok és falvak felé. Sok esetben ugyanazok az építőmesterek dolgoztak a munkás-, kispolgári negyedekben is: az Aranyos, Méhes utcák környékén, a Pillangó-telepen, a Szén utca és a Csillagvizsgáló utca közötti területen, a Gruían, a Kerekdombon, a Máramarosi út környékén, a Hóstátokban is, valamint a Bulgária- és Irisz-telepen.

Az épületek védettsége

■ A korai modernista épületek viszonylagos jó állapota, a felújítások ellenére, az épületek eredeti vakolatanyaga, színe, az eredeti részletek és impliciten a sajátos, nagyon érzékeny homlokzatarányok is nagy veszélyben vannak.

Számos modernista épület utólag és a stíluselemekre való figyelem híján kapott ferde tetőt, manapság pedig a precíz arányok, esetleg egyszerű vakolatprofilok építészetét a megfontolás nélkül alkalmazott külső hőszigetelés és nemesvakolat banálissá egyszerűsíti. Számos más merénylet éri még a modernista épületeket, és éppen az ornamentális részleteket kiváltó, azok szerepét betöltő volumetrikus elemek, illetve a finom textúrájú profilok, az eredeti anyagok felületi hatásai esnek áldozatul a beavatkozásoknak.

A romániai műemlékek jegyzékében (L.M.I. 2015) sem a Josef Hoffmann irodája, sem a Hoffmann & Haerdtl iroda által tervezett épületek nem szerepelnek, csak a Cristinel tervezte Majális utca 68. sz. alatti Roșca-villa (1936), az Egyetemi Diákház és a Lázár Elzy – Gio Ponti tervezte Tătaru-villa szerepel (tévesen 1929-es építési évvel). A kolozsvári Általános Településrendezési Terv (P.U.G.) 5. számú, *Műemléki értékű ingatlanok* című mellékletében 26 korai modernista épület között szerepel a Sodronyipar Iuliu Maniu (Szentegyház) utca 25. sz. alatti irodaépülete, a koreográfiai líceum jelenlegi bentlakása. A helyi településrendezési szabályzatokat tartalmazó rajzon ez az épület városképi építészeti szempontból értékes jelölést kapott, a volt Haller Károly, jelenleg Ion Creangă utca 4–6. sz. alatti, egykori Diamant-villa (és Deutsch/Dévényi Mór egykori háza a 2. sz. alatt) pedig a műemlékek jegyzékébe javasolt épületként szerepel.²⁸

A több mint 200 modernista épület legalább fele érdemel helyi szintű védettséget, körülbelül 50 épület a műemléki jegyzékben kellene szerepeljen, egy tucat országos jelentőségű besorolással – ezek között a Hoffmann-iroda Diamant Izsó által megrendelt és felépíttetett két épülete, a Szociális Testvérek Társaságának Haerdtl tervezte otthona és a Lázár Elzy által a Ponti-irodában tervezett Tătaru-villa, valamint Kozma Lajos Republicii/Majális utca 40. sz. alatti emeletes lakóépülete. A város szövetében helyenként sűrűsödnek a modern stílus alkotásai: az Argeș (Kisszamos) utcában, a Republicii (Majális) utcában, az 50 m hosszú Ion Vidu (Anonymus) zsákutcában, a Iorga (Jósika) utca Tordai út felőli végén, a Ciura (Petetei) utcában, a Iuliu Maniu (Szentegyház) utcában, a General Eremia Grigorescu (Donát vagy Rákóczi) utcában, a Gutinului (Szabó Károly) utcában, a Voltaire (Szász Domokos) utcában; sőt a Crișan (Kismező) utca valóságos modernista város érzését kelti. Több épület-együttes esetében indokolt az utcakép átfogó műemléki védelme.

Végezetül: további, külföldi levéltári kutatással van esély eredeti tervrajzokat, esetleg bútorterveket találni, ahogy a Szociális Testvérek épülete esetében sikerült, ellenkező esetben az utóbbi rajzai és Hoffmann, valamint Pontiék, Kozma Lajos munkásságából fellelhető analógiák és hasonló műemlékek felújítási tapasztalatai alapján jó minőségben fel kell újítani ezeket a rendkívül értékes épületeket. A belsőépítészeti kialakítás, az egyedi és sorozatgyártott iparművészeti alkotások és a korabeli színvonalas, de már ritkán használt modern építőanyagok egyaránt növelik az épületek különlegességét, hiszen az ipari kivitelezés és a kézművesség sajátos elegyét képviselik. Jelenlegi funkciójukat meg lehet tartani, vagy más, gazdaságilag is fenntartható működésben is be lehet

■ JEGYZETEK

1. *Korunk Évkönyv* 1980. 95–103. A kezdeti modern itt igazság szerint az *érett* két világháború közötti modernista épületállományra vonatkozik, tekintve hogy Balogh és más építészet-történészek a hatvanas évek szocialista modernizmusát – joggal – a második háború előtti modern mozgalom örökösének tartották.
2. <https://kriterion.ro/glossary/balogh-ferenc>
3. *Le Corbusier Vers une architecture* [Új építészet felé] című, 1923-as könyvről van szó (eredetileg: Édition Crès, Collection de L'Esprit Nouveau). Magyarul: Corvina, Bp., 1981.
4. A nemzetközi piacnak is szóló franciás művészkeresztnevet viselő Cristinel eredetileg Alexandru George néven látta meg a napvilágot 1891-ben.
5. Murádin Jenő: *Egy műgyűjtő gyáriparos. Diamant Izsó (1886–1945)*. Magyar Műemlékvédelem (Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai 14.), Bp., 2007. 29–39.
6. Coriolan Tătaru a szintén gyáriparos Lázár családdal baráti kapcsolatot ápolt. <https://cluj24.ro/un-mare-clujean-de-care-nu-stie-nimeni-a-preconizat-tratarea-sifilisului-fondatorul-scolii-de-dermatologie-primar-al-clujului-43386.html>. Az üzleti-családi kapcsolat jól magyarázza az egyébként kivételesen jó affiliációval rendelkező építész megbízását is.
7. *Due progetti per la villa del Prof. Tataru a Cluj in Romania*. Domus 1937. 111. sz. 12–14.; *Una villa in Romania*. Domus 1939. 136. sz. 36–41.
8. <https://books.google.ro/books?id=LlpwAAQBAJ&pg=PA43&lpg=PA43&dq=oskar+strnad+studentinnen&source=bl&ots=e1fMaoJliH&sig=-ACfU3U1iN8iK>
9. Különösen az *Új Kelet*, *Keleti Újság*, *Ellenzék* és mások.
10. *Due progetti...*; *Una villa...*; Lazar Elsie: *Villa in Romania*. Domus 1939. 136. sz. 36–41.
11. Murádin: i. m.
12. Sammlung Angewandte, Fond Kunstgewerbeschule Wien, INV. NR. 2720/Q/3, Prospekt „Eine Auswahl...”.
13. Diamant Izsó: *Egy vállalat életének regénye. 1920–1940. I–II. Ms. 77–178.*
14. A „Stammhaus des Sozialen Schwestern, Cluj” mappában megvan a teljes terv, változatokkal, részletrajzokkal, egészen a bútorokig. Ezek alapján a mára már alig felismerhetőre átalakított épületet kívül-belül helyre lehetne állítani. A tervek között van egy fénykép, negatívok és levelezés a Diamant-villáról is, az 1970-es évekből.
15. Archiv des Architekturzentrum Wien, Sammlung Oswald Haerdtl, N01 – 132, Stammhaus der Sozialen Schwestern 1936–38, Cluj.
16. Archiv des Architekturzentrum Wien, Depot Möllersdorf, Sammlung Büro Hoffmann, Planjournal 1913-40.
17. Archiv des Architekturzentrum Wien, Depot Möllersdorf, Sammlung Oswald Haerdtl, N01 – 132 – 001 – P.
18. Archiv des Architekturzentrum Wien, Depot Möllersdorf, Sammlung Oswald Haerdtl, N01 – 132 – 001 – N, N01 – 132 – 002 – N.
19. *Ellenzék* 1931. január 1. 2.
20. Az európai modernizmus néhány kulcsalkotása után mindössze néhány esztendővel.
21. Lásd még *Diamant Izsó modernista épületei – újabb levéltári kutatások alapján* című írásomat. In: Tibori Szabó Zoltán (szerk.): *Diamant Izsó. Egy elkésett reneszánsz ember* I. Polis, Kvár, 2025.
22. A villa a dávai várhegy alján 1930-ban került átadásra. Tervezése még 1927-ben kezdődött. Lásd N. Lascu, A. M. Zahariade et al.: *Horia Creangă 1892-1992*. UAR, Buc., 1992. 50–54.
23. Evidența de cereri pentru construcții, 1938, Arhivele Naționale, filiala județeană Cluj, Fondul Primăriei – Biroul Tehnic, 1922–1942.; Evidența cererilor de luare în folosință a construcțiilor, 1935, Arhivele Naționale, filiala județeană Cluj, Fondul Primăriei – Biroul Tehnic, 1922–1942.; Evidența clădirilor particulare 1922–1934, Arhivele Naționale, filiala județeană Cluj, Fondul Primăriei – Biroul Tehnic, 1922–1942. Az adatbázist továbbfejleszttem a tervezővel, a megrendelővel, az engedélyezés és az építés évével, az esetleges beavatkozásokkal és egyéb adatokkal kapcsolatos információkkal, amelyek tervekből, helyi történeti beszámolókból származnak. A tanulmány jelenlegi szakaszában a Kolozsvári Önkormányzat műszaki irodájának 1920 és 1943 közötti beérkező és kimenő kérelmekre, engedélyekre és építési engedélyekre vonatkozó nyilvántartásait dolgozta fel, de folytatódik a városháza projektarchívumának és más archívumoknak a feldolgozása is Kolozsváron, Budapesten és Bukarestben. A feldolgozott anyagok között vannak magán- és közgyűjtemények is. – A Román Állami

Levéltár kolozsvári fiókjában és a Kolozsvári Polgármesteri Hivatal levéltárában fellelhető jegyzékek, engedélyek, tervek alapján.

24. Pl. Peltan-Brosz Roland: *Moll Elemér és egyházi megrendelésű épületei Kolozsváron*. ETDK-dolgozat, Kolozsvár, 2010.

25. Lásd <https://transtex.ro/eletmod/2023/12/31/sora-aruhaz-tortenet-kolozsvar>.

26. Buletinul Asociației Generale a Inginerilor din România 1925. VII.

27. Bierbauer Virgil: *Az Erdélyi Képzőművészek Egyesületének Műcsamoka*. Tér és forma 1931. 8. sz.

28. Ugyanebben a szabályzatban a Rosetti utca 17. szám alatti Tătaru-villa (Lázár Elzy terve, Gio Ponti irodájában, 1938) műemlék, a Szociális Testvérek Társaságának székháza (Hoffmann & Haerdtl iroda, 1938) pedig műemléki védeletre javasolt épület.

